

ҚАЗАҚТЫҢ МӘДЕНИ КОДЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЫРЫМНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

¹Е.Д. Ержанов, ²М.Б. Аликбаева

АҢДАТПА

Қазақтың салт-дәстүрі даланың жазылмаған заңы деп қарасақ, ырым-тыйымдар – сол заңның бір тармағы, яғни тәрбиенің негізгі құралы. Мақалада авторлар халқымыздың тіршілік көзі мен табиғи құбылыстарына байланысты жылдар бойғы жинақталған тәжірибеден салттық ғұрыпқа айналған ырымдарын екіге бөліп қарастырған. Олар: нанымдық сенім түсінігінен шыққан және өмірлік тәжірибеден салттық ғұрыптық ырымдарынан бастау алатын заманауи өркениеттік үдерістер аясындағы, заманына сай өзгеріс тауып сұрыптала түскен қазақ ырымы. Сонымен қатар, мақалада еліміздің және шетелдік зерттеушілердің бала тәрбиелеу, жат әдеттерден тыю, туындауы мүмкін қауіп-қатерлерді ескертуге қатысты ырымдар туралы айтылған көзқарастарына терең шолу жасалынған.

Өткенінде өнегесі бар, тарихында тәлім аларлығы бар ел өзіне өзі сұрау сала есеп беріп, қатпарланған қалың тарихты, замандарды санасында қорытып, босағасын беріктете түскен сағы мен санасы суға кетіп бара жатып қайта қайралған кезеңдерден өткен ұлтымыздың құндылықтары болашаққа із сағымдайды. Әлемдік алып мәдениеттерге жұтылып кетпей, нәрлері мен өрнектеле келе өзі ерекше өркениет қалыптастыру жолында қазақ ырымдарының алатын орны ерекше. Сондықтан бүгінгі таңда қазақ мәдениетінің коды болып табылатын ырымдарды жүйелеу маңызды.

Түйін сөздер: ырым-тыйым, мәдени код, рәсім, әдет-ғұрып, рәміз, дәстүр, ұлттық құндылық.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Е. Ержанов, erk.erzhan@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Е.Д. Ержанов,

М.Б. Аликбаева.

Қазақтың мәдени кодының қалыптасуындағы ырымның орны мен рөлі // Адам әлемі. – 2022. – No. 1 (91). – С. 90-104.

Место и роль суеверия в формировании культурного кода казахов

Аннотация. Если рассматривать казахские обычаи как неписанный закон степи, то суеверия являются одним из пунктов этого закона, то есть основным средством воспитания. В статье авторы разобрали суеверия казахского народа, которые из накопленного за годы опыта, связанного с источником жизни, природными явлениями, стали ритуальными обрядами. Это казахские обряды, происходящие из представлений о верованиях и отсортированные по жизненному опыту в контексте современных цивилизационных процессов, исходящих из ритуальных обрядов. Кроме того, в статье сделан глубокий обзор взглядов отечественных и зарубежных исследователей суеверия, касающиеся воспитания детей, отторжения чуждых привычек, предупреждения возможных рисков.

Казахские суеверия занимают особое место в формировании уникальной цивилизации,

которая впитывается культурами мира. Поэтому сегодня важно систематизировать суеверия, составляющие код казахской культуры.

Ключевые слова: суеверие-запреты, культурный код, ритуал, обычай, символ, традиция, национальная ценность.

The Place and Role of Yrym in the Formation of the Cultural Code of the Kazakhs

Abstract. If we consider the Kazakh custom as an unwritten law of the steppe, then superstition is one of the points of this law, that is, the main means of education. In the article, the authors analyzed the superstitions of the Kazakh people, which, from the accumulated experience for years associated with the Oriental life, natural phenomena, stopped with ritual rituals. These are Kazakh rituals originating from beliefs and sorted by life description in the context of modern civilizational processes emanating from ritual rituals. In addition, the article makes deep horizons of the views of swollen and foreign researchers of superstition concerning the upbringing of children, the rejection of other people's podvechek, the preliminary revival of lofty risks.

Kazakh superstitions are interested in a special place in the formation of a unique civilization, which is absorbed by the cultures of the world. Therefore, today it is important to systematize the superstitions that make up the code of Kazakh culture.

Keywords: Superstition-Prohibition, Cultural Code, Ritual, Custom, Symbol, Tradition, National Value.

Kіpіcne

Қазақтың ұлттық мәдени кодын де-конструкциялау тек партикулярлық қағидаттармен шектеле алмайды және бұл қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған тарихи санасына сай келмейді. Алдымен бұл мәселенің ұрпақтар сабақтастығы мен тарихи санаға тікелей қатысы бар екендігін ескерген жөн. Осы мақала кең мәтінде жадылық тұрғыдан ұлттық мәдени кодтағы тарихи сананың үш бітімін атап өтуге болады:

1) Адами-өмірбаяндық естегі тұлғалыққа ұмтылу. Әркім салт-дәстүр мен ырымдар өрісінде өзінің ұрпақтарының жадысында сақталған уақытқа дейін өмір сүре береді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «Жеті атасын білмеген ұл жетесіз» деген нақыл сөз осыған мегзейді. Қазақ болмысында еркіндік басты құндылық ретінде анықталады.

2) Шежірелік (генеалогиялық) немесе ауызекі жадыдағы рәміз-рәсімдік құндылықтар. Бұл формада жеке-дара кісілік естің ауқымы кеңейтілгенімен, мәдени артефакт (рәміздік тұлға, ырым, рәсімдік құндылық т.б.) туралы тарихи білім бейсаналық формалармен толықтырылады. Елдік ауызекі санада

төлтумалық адами болмыс тәсілдері (ырымдар) архетиптік тұғырға көтеріледі.

3) Тарихи жадыдағы ұлттық идея деңгейіндегі артефактілер. Жазбаша мәтін тарих сындарынан өтетін тәуелсіздік құндылықтары сақталуының кепілі. «Ырық бітігі» пен «Алтын жарық», Орхон-Енисей жазбалары, «Қорқыт ата кітабы», Бабыр, Дулати, Халид және т.б. тарихи туындылары осындай функцияны атқарады [1, 125 б.].

Рулық қоғамдағы ырымдарда көрініс тапқан әдептің қарапайым түрін кейін жүйелі моральдық қағидалар алмастырды. Алайда бұдан көне әдеп жүйесі жоғалып кетті деген ой тумады. Себебі, көне мәдениет қазіргі ұлттық мәдениеттердің архетипі (ескі негізі) қызметін атқарады. Халқымыздың ұлттық кодында наным мен ырым жүйелері сонау көшпелілер мәдениетінен үзілмей сақталып келгендігі осының айғағы.

Дәстүрлі мәдениеттерде басым код салт-рәсімдік, наным-ырымдық мәдени код болды: ежелгі қоғамда ырым өмірді реттеудің тәсілі ғана емес, оны объективтіде, символдық формада да бастан өткеру тәсілі болды. Бірқатар ерте мәдениеттерде атау жүйесі ең маңыздысы – мәдени код болды. Атау жиі

ретте ырыммен байланысты болды және белгілі бір нұсқаулық ретінде қызмет етті, оны ақсақалдар есім берушіге берді. Қарапайым адам үші нырым, есім және тағайындалған зат арасындағы байланыс ерікті немесе идеалды бірлестік емес, өте нақты, нақты шындық болды. Ырымдық манипуляциялар адамға арналған сөздермен әрекетке бірдей болды, сондықтан бұл атау өзі үшін маңызды бөлік болды. Бұл әрбір ру-тайпаның (ер, әйел немесе бала) күнделікті өмірде қолданылатын есімнен басқа, ақсақалдар мен бастамашыларға белгілі құпия есімдері болған кездегі құбылыс. Қазақ мәдениетінде «ат тергеу» ырымының негізі белгілі. Дәл осындай әдет-ғұрып, мысалы, ежелгі Мысырда сақталған. Мысырлықтардың екі аты болды: шынайы және күнделікті. Біріншісі терең құпияда сақталды, екіншісі бәріне белгілі болды [2, 93 б.].

Әдіснамасы

Зерттеу барысында компаративистика, типологизация, герменевтика, диахрондық және синхронды талдау сияқты әдістемелер пайдаланылатын болады, олардың көмегімен мәдени динамикадағы жалпы және ерекше сипаттамалар, мәдени трансформацияларға әсер етудің ішкі және сыртқы тетіктері, қоғамды цифрлық жаңғыртудағы жергілікті, өңірлік аспектілер анықталатын болады. Батыс және өзгеқауымдастықтардың девиантты суб-мәдениеттерін салыстырудың сарқылуын түсіну «синтез» идеясынан мәдени-өркениет процесінде әмбебап және жергілікті өзара әрекеттесу идеясына көшуге көмектесті. Зерттеуде теориялық және әдіснамалық тәсіл ретінде цифрлық буынның девиантты топтарының көрсеткіштері мен сипаттамаларын жылдамдық өлшемі мен динамикасымен салыстыруға мүмкіндік беретін мәдени аралық «кросс-уақыт» талдауы қолданылды.

Негізгі бөлім

Біз қазақ ырымдары дегенде: жеке-леген басқа өркениеттерден ерекше айырмашылығы бар әлем мәденеттер ұшқыны мен оларға өзіндік жеке ықпалы болған жекелеген көшпенділер өркениетінің ғасырлар бойы санасымен өмірлік тәжірбесінен сұрыпталған ерекше мәдени ұлттық кодына шолу келтіреміз. Адамзат тарихындағы алғашқы жылқы малы қолға үйретіп он өз мүдделеріне пайдаланып, қанатты тұлпар атауын беріп, дүниені танып біліуіне бір мүмкіндігін жоғарылата білген халықтардың тікелей мұрагерінің танымдық түсінігінде:

1. Тәңірге, жер-су, ұмайға табыну заманынан бастау алып тұтастай халық санасы мен болмысына сіңіп сенім бастауы ма, жоқ жекелеген адам фантазиясынан ажыратуға мүмкіндігі азайып, шаманизм және пұтқа иланған халық тарихындағы кезеңдер сыр шерткен Буддизм, Манихейшілдік ілімдерінен хабар беретін, Зооастризм, отқа табыну, оны салт-дәстүрінің ажырамас бөлігіне айналдырып жіберген. Христиандық діни (нестройандық пен яковиттік) нанымдар халық жадында ұқсастықтар тауып, дәріптелген кезеңнен нәрленген. ислам дінімен кемеңделген нанымдық сенім түсінігінен шыққан қазақ ырымының өзегін ашу басты міндет.

2. Өзінің территориялық ерекшелігі мен аймақтық халқының тіршілік көзімен, табиғи құбылыстарына, байланысты жылдар бойғы жинақталған тәжірибеден салттық ғұрыпқа айналған. Ондағы ұрпақ дүниеге келуден бастап, денсаулығы, тәрбиесі, экосанасы биіктігі мен обал-сауапты білуі мен этиканы жоғары деңгейіне жетелейтін және психикасының беріктігін нығайтатын халқымыздың жазылмаған жадындағы методикалық заңы, десек те шатаспайтын, ырымдарды айқындау.

3. Заманауи өркениеттік үдерістер аясындағы яғни көшпелі тіршіліктен айрылып, отырықшыл заңдылықтары, ғылым мен техника дамып өмірлік тіршілік көзінің басқа форматқа ауысуы халқымыздың түп тамырын сол баяғы ырымнан алынып, бірақ заманына сай өзгеріс тапқан қазақ ырымдарының өзгеруі.

Ел танымын терең түсіну үшін жазбаша мәтін тарих сындардан өткен, болашақа ерекше болмысы бар ел ретінде жетелейтін, мәңгілік ел құндылықтарында сақталған: көне түркі жазба ескерткіштерінде, Білге қаған, Тоныкөк, Орхон-Енисей жазбаларында, археологиялық қазбалар мен наным-сенімдік жоралғылары және қазақ лиро-эпостық жырларда, мақал-мәтелдеріміз, рухани қазыналарымыз бен атадан балаға берілген аңыз әңгімелерімізден халық жадында сақталып, салт-дәстүрінде ғұрыпына айналып, қолданыстағы ырымдарды зерттеу қажет.

Мақала автор төмендегідей зерттушілер мен ғалымдар еңбектеріне сүйенді: Ш. Уәлиханов, С.Е. Малов, С.В. Иванов, А. Диваев, И.И. Гейера, Дестунис Дж. Фрэзер, М. Миропиев, С. Кенжеахметұлы, А. Сейдімбек, А. Қайбарұлы, Б. Бопайұлы, Т.Е. Картаева, М. Орынбеков зерттеулеріне сүйене отырып, Досымбек Қатран, ғалым Шота Қарлығаштың жекелеген т.б пікірлері де ескерілді. Бұл зерттеулер өткен тарихи оқиғалар мен сол замандағы адамдар түсінігімен өмірлік тәжірибеде кездескен және де діни наным-сенімінің ұштасқандығын айқындап беруге жаңа көзқарастағы бағыттарға жетелейді. Қазақ ырымын терең мағыналы және де оны бір бағытта қарамау керектігі жайында сөз қозғалады.

Қазақ халқының наным-сенім түсінігінен шыққан ырымдарына шолу. Ш. Уәлихановтың жазбаларында, «ертедегі балажан әкелер мойындарына белбеу асып алып, ұлы ауырып жатқан киіз үйді айнала жүгіріп, өзін аурудың

орнына алуды аспаннан сұраған, ал оның туыстары мен ауылдастары мұндай қауіпті ниеттен ұстап қалуға тырыс қан қырғыздар айналуға осылай сенген»деп жазады [3, 24 б.]. Өзін ауыру орнына құрбан етіп алуын аспанан сұрауы?«Аспан менің әкем Ильтериш – қаған мен анам Ильбильгяка тунды жоғарыдан басқара отырып, оларды (халықтан) биікке көтеріп, асқақтатты» [4, 37 б.] – деп сенгендігі. Белбеу асынуы: Ш. Уәлиханов «Аспанда да адамдар тұрады. Олар белдікті мойындарына тағады. Біз ортаңғы әлем – жерде өмір сүреміз. Сондықтан белдікті белімізге тағамыз. Ал жер асты адамдары белдікті аяқтарына тағып жүреді. Аспан қырғыздарының арасында аса бай кемпір бар (аспан тұрғындарының өмір салты қырғыздардікіндей, басқадай болуы мүмкін емес, өйткені бұл элементтер қырғыз фантазиясының жемісі» [3, 20 б.] – деп жазды. Бұндай илану тек бізде ғана емес сонау: Б.д.д. VI ғасырда Пиндар сондай сенімнің гректік нұсқасын Олимпиядалық ойындарына арнаған өлеңдерінде білдірген екен.

Яғни, бұл «Түркілер бір Тәңірі дейді, бұл бір құдай дегені. Олардың біразы Тәңір көк аспан аты десе, басқалары Тәңір – бұл аспан дейді», [5, 431 б.] деп сенімімен ұштасқан және ерсі қылықтардан тиуі болса. Айналдырып садақа келтіру жолдарының бір мысалы: «Торға түскен құстынемесе үйге, қақпанға, қораға т.б абайсызда қамалып, бекіліп қалған жаңды ұстаған соң, басынан бірнеше рет айналдырып, босатып жіберу қажетдеген түсінік болған. Иә халқымыз әр нәрсенің обал сауабын біліп, Тәңірі көк аспан сеніп, тілеу дұға етіп иланғандығы.

Келесі бір зерттеуші, С.В. Иванов түркілерде «жоғары, аспанда болатын жасампаз, өмірлік күші» туралы түсінік болғанын атап көрсетеді. «Бұл өмірлік күш, әртүрлі табиғат құбыластарын антромор физациялау барысында Ұмай бейнесінде көрініс тапқан тәрізді. Ұмай

адамдар мен олардың үй-жайларын зұлым рух тардан қорғау үшін садақпен қаруланғаны назар аудартады» [6, 68 б.]. Көне түркі жазба ескерткіштерінде: «... жиырма төрт жасымда елімнен, қауымдастарымнан, қару жарағыммен батырлық айбынымнан айрылдым, Ұмай ана! Өткен өмір – ай! Қош болыңдар, туыстарым» [7, 70 б.], осындай сыйыну, құрметтеу сынды дереке сай келетін ырымдарымыз бар екенін ұмытпауымыз қажет. Сондай-ақ, «Ы. Алтынсарин жазбасы бойынша келін отқа май құярда рәсімді орындатушы кемпірлер «от – әулие, Ұмай – әулие» деп айтады. Күйеу жігіт ұрын барғанда алғаш отау үйге кіргенде де отқа май құйған [8, 14-15 б.]. Отқа май құйғыздырған кемпірлер от жалынына қолдарын тигізіп, маңдайларын, төстерін сипап әруаққа тағзым еткен. Отқа май құю рәсімі – алғаш босаға аттаған келін мен күйеудің әруаққа тағзым етуі. Отқа май құюдың мәні көне шамандық пен анимизм дінінің сарқыншақтарының қазақтар арасында сақталып қалуынан көрінеді [9, 147 б.]. Ал, Ә. Диваевтың жазып алуы бойынша жанып тұрған шырақты үрлеп сөндірімеген, бұлай сөндірген адам ұмытшақ болады деген [10, 57 б.]. Н.И. Гродековке мәлімет берушілер ертеректе, яғни ортағасырларда отқа май құю рәсімі «ұрынтой» кезінде «қыз құшақтатардың» алдында да орындалғандығын, яғни әлі оң жақта отырған қалыңдыққа киіз үй ортасындағы ошаққа «от ана, Ұмай ана жарылқа» деп айтып май құйғызғандығын айтқан, уақыт өте келе бұл рәсім өзгеріп, қалыңдық отқа май құюды күйеу үйіне келін болып түскенде орындаған кәзіргі таңда көреміз [11, 65 б.]. И.И. Ибрагимов бойынша жаңа босанған әйел мен нәрестені көз тиюден, зиянкестерден сақтау үшін қалжалауға деп арнайы сойған қойдың майын отқа салғызған. От тұтатқанда жанбай қойса «қоян шабан, от жүйрік» немесе «қоян жүйрік, от жүрік», – деп қайталап

айтады [9, 212 б.]. Тағы бір балама амалы «Үй маңына байғұс келіп бақылдаса, жамандыққа жорыған. Байғыз ескі жұртты, ескі қыстауды мекендейді деген, үй жанына келіп бақылдауын жамандық хабарға ескерту деп сенген. Ертеректе үйдің шаңырағына байғыз қонса – ол үйдің орнын ауыстырып, басқа жерге тігеді екен, жамандыққа жорып, сол шаңырақты дереу отқа жағып жібереді екен. Түн құстарынан қорқу қазақтар арасында көп кездеседі. Үйге жапалақ кірсе, қуып шығуға тырысады, жапалақ сиіп кетсе, бетке сепкіл түседі деп сенеді, енді біреулер үкі көрсе шошиды. Түн құстарынан қорқу тылсым табиғаттың құпия жұмбақтарының қыр-сырларын әлі ашпаған, аша алмаған кезеңдерден қалған әдет болса керек немесе түн құстары адамдардың тыныштығын бұзады, түнде байғыз сияқты құстың бақылдауы, иттің түнде ұлуы сияқты жамандық шақырады деген үрейден туындауы да мүмкін. Ал, жұтшы деген құстың киіз үйдің шаңырағына, ескі қонысқа келіп қонуы жақсылықтың нышаны. Түнде байғұыз келіп қонып отырғанын көрген адам, шала жанған отты көсеумен алып, әлгі байғызды «жамандығың өзіңе болсын» деп қуалайды. Түркістан, Жаңақорған қазақтары оны байғыз демей, Мұраталы дейді. Ал, тарихи жазба деректерде кездесетін оқиғаның бірі Византиялық тарихшы Менандр былай деп жазды: «Бақытсыздықтан арашалайтынына сенімді түрік тайпасының бірнеше адамы Земархка келіп, римдіктер өздерімен бірге алып кеткен заттарды алып, бір жерге үйіп қойып, ағашпен от жақты, сосын скиф тілінде бір нәрсе айтып отырды. Шамасы, зұлым рухтарды қуып жатты. Барлық бақытсыздықтың бетін қайтарып, олар Земархтың өзін оттың ішінен өткізді, осы арқылы өздерін де тазартты» [12, 105 б.]. «Бесікті, босағаны немесе үйді отпен аластау халықтың ертеден үзілмей келе жатқан ырымдарының бірі. Баланы бесікке

саларда бесікті отпен қару, жас отауды отпен аластау жын-шайтан иектемесін, пәле-жаладан сақтасын деген ізгі ниеттен туған» [13, 147 б.]. «Жас жұбайлардың алғаш жататын төсегі – «Ақ некенің ақ төсегі» деп аталады. Енесі мен жеңгелері төсекті аршамен аластайды, иіс су себеді. Төсекті бұлай аластамаса, жын-сайтан жабысып, неке бұзылады деп жориды» [13, 145 б.]. Сонымен қатар «Отты және оттың басын сабамайды. Бұлай істелсе – үй-ішінің құты қашады, шаңырақтың оты өшеді деп жориды» [14, 297]. Ал «Қазақ отқа түкірмейді. Отқа, шалаға су құймайды. Отқа су құйса – пырылдап, үй ішін күл басады. Күл басса – нас басады. От киесі қашады. Оттай ыстық жалын суиды. Құштарлық сөнеді. Адам өледі. «От бар жерде – жан бар». От – тірліктің негізі. Отқа су құю – жамандықтың нышаны» [15, 13 б.] деген тіршілігіндегі от жылуының қажеттілігімен кері деңгейіне дейінгі құрметтік сенім түсінігін көре отырып Алаш қайраткері Мағжан Жұмабаевтың: «Сырдағы Алашқа» атты өлеңінен анық көрінеді.

«Атаң отқа табынған, Өзің бірге бағынған.

Тәңірің оттан боп үміт, Атаң отқа табынған.

Атаң отқа май салған, Жан ба еді жыннан тайсалған?» – деген өлең жолдары Сыр қазақтарының арасындағы оттың қасиеті атадан балаға беріліп келе жатқан дәстүр жалғастығы екендігінің дәлелі.

«...Салық салған Сырдағы ел, Көрге мүлгіп болма қол, Атаң сүйген отты сүй! Шаппағанға шаң жұқпас, Шаппағанға қан жұқпас, Күйдірме десең өзің сүй. Отқа табын, тәңір от, Оттан басқа тәңірі жоқ. Сөзім – Сырдағы алашқа: Жаның жасып кірлеген, Отпен аспанға өрлеген, Жаныңды, алаш аласта...», деген өлең жолдарынан Сыр қазақтарының жаны қысылған кезде, күйзеліске түскен кезде де отпен аластау арқылы тәңіріден бір жеңілдік күтетіндігін көреміз. Мағжан Жұмабаевтың бұл

өлеңі Алаш азаматтарын қыспаққа алған «қызыл кеңестің» қысымынан шығуға «отпен аластау» арқылы жол табуға талпынғандай және Сырдағы Алаштықтарға «жаныңды отпен аласта» деп кеңес беруі осы өңірдің жергілікті нанымдық ғұрыпына сүйенгендігі [9, 237 б.]. Сонау Анадолы жеріне қазақ жерінен көшкен өздерін Оғыздар, Селжұқтар ұрпақтары санайтын тусқан кәзіргі түркі халқы жайында: Дж. Фрэзердің «Золотой обряд» еңбегінде де қарастырылады: «Шығыс Рим империясы императоры Юстиан II түріктермен бейбітшілік келісімге келуге жіберген елшілерін шамандар қарсы алған кезде, елшілерді теріс пікірлерден тазартып алады. Елшілер әкелген тауарларды ашық алаңқайға қойып, қоңырау соғып, даңғырлақ ойнатып, айғайлап, зұлым рухтарды қууға күш салды. Сонан соң елшілер оттың арасынан өтіп, тазарынды» [16, 159 б.]. Халқымыздың жадында сақталған ырымдардан өткен өміріндегі сенімі мен нанымдар ұшқынын көреміз. Этнограф ғалым Т. Каратаева «Сыр қазақтарының ырымдары көне зороастризм, анимизм, тотемизм, тенгри, фетишизм, шаманизм діндерінен бастау алып, ислам дінімен тоғысып, астасып жатыр» [9, 214 б.]. В.В. Бартольдтің «Халық психологиясын түсіну үшін оның діни нанымдарын білудің маңызы зор. Көк пен Жерге табыну туралы айтқанда кейде «түрік аспаны», «түркі жері мен суы» деген сөз тіркестері қолданылады. Тәңір сөзі заттық мағынадағы аспанды да, аспан құдайлығын да білдіреді. Жер мен Су туралы айтылған жерлерде де жер иелерінің жиын тығы емес, біртұтас Жер мен Су құдайлығы туралы айтылады деп түсінуге болады» [17, 5 б.].

Қазақтың дәстүрлі мәдени кодында дүниенің екі бөлігі табиғат пен адамның етене тығыз байланысты болғандығы мен олардың еншісі бөлінбеген күйде өмір сүргендігін куәлайды. Мұның басты негізіне көшпелілік өмір салтындағы

ырымдар жатады. Көшпелілер өздерін табиғаттың тікелей жалғасы, соның төл баласы ретінде сезінді. Өздеріне дейін қолданысқа енбеген, қуаң дала мен шөлейтті тек көшпелі ғана меңгере алды. «Бірақ сол далада тіршілік етіп, табыстарға жету үшін ол өзінің шеберлігін тынбай жетілдіре беруге міндетті, ол ерекше адамгершілік және парасаттылық қасиеттерді өзінде қалыптастырды», – дейді Тойнби. Осындай қатал табиғи ортада өмір сүрген көшпелі айналасындағы мәдени арнаға ерекше бір икемділікпен қараған және бұл атадан балаға үлгі ретінде беріліп отырған.

Аталған деректер мен куәліктерді біз қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесін оның көрнекті өкілдерінің өмірлік ұстанымдарын талдау мақсатында келтірдік. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тек әдеп пен құқық емес, сонымен бірге саяси-әлеуметтік құндылықтар да мораль құдіреттілігімен баяндалған. Мысалы, «қарға тамырлы» қазақта отансүйгіштік пен ұлтшылдық басты кісілік қасиеттер болып марапатталған. Қазақ халқының ұлтжандылық дәстүрлері, отансүйгіштік қасиеті сонау көшпелілік заманнан бастау алған. Көшпелі қазақтар қоршаған ортаны, табиғатты өздеріне қарсы қоймаған. Табиғатты қастерлеу адамдық парыздан пайда болады. «Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны толмайды», - дейді Абай жетінші сөзінде. Көшпелілер түсінігінде жер жай ғана қоршаған орта емес, ол – тірі, жанды бейне, «Жер-Ана». Көшпелі өзін сол Жер-Ананың перзентімін деп есептейді. «Туған жер топырағынан жаралдым» дейтін адам табиғатқа қарсы қиянатқа бара алмаған. Сондықтан да туған жерді қорғау аңанды қорғау, арыңды, өз өміріңді қорғау деп халық санасында есептеледі. «Ер – туған жеріне, ит – тойған жеріне», «Өзгеелде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол» дейтін

халық мақалдары жоғарыда айтқанды дәлелдеп отыр.

Егер тарихқа көз жүгіртер болсақ, ертеде мәдениетке қазіргі тарих жыл санауына дейінгі кезең, оның ішінде «жыртқыштық» пен «тағылық» қамтыды (антропологтар Л. Морган және Э. Тайлордың терминологиясы бойынша). Мәдени кодтың алғашқы негіздері алғашқы ерте дәуірде (1 миллионнан 40 мың жыл бұрын) қаланған. Болашақта оның әр параметрі жаңа мазмұнмен толықты, ең бастысы, олардың әрқайсысы мәдени өзін-өзі ұйымдастырудың жаңа деңгейін қамтамасыз ететін жұмысына мәдени кодты «енгізетін» қатынастар орнатылды.

Ертедегі мәдениеттерде атау жүйесі затбелгі емес, ақпараттың өзі болған кезде мәдениетті кодтау және жаңарту механизмі болды. Бұл атаудың айтылуы заттың немесе тұлғаның көмегімен нақты манипуляцияларды жүргізуге болатын энергия механизмінің рөлін атқарады деп есептелген. Ал жазба мәдениеттердің кодтары біздің дәуірімізге дейінгі 3-4 мыңжылдықтың басында пайда болған, (Ежелгі Мысыр және Месопотамия) және бүгінгі күнге дейін бар. Әртүрлі жергілікті мәдениеттердегі бұл кодтардың тарихи өзіндік және әртүрлі формалары бар. Мұндай нысандар көп, және жеке жергілікті мәдениеттерде қолданылатын кодтарды анықтау және сипаттау үшін көп жұмыс қажет. Жазбаша мәдениеттердің кодтарын сипаттауда түбегейлі маңызы бар, әлеуметтік өзгерістердің әсерінен объективтілікпен, символизммен және идеализммен ерекшеленетін қарабайырлықтан пайда болатын мифологиялық мәдени кодтың үнемі жойылып отыратындығы.

Жазбаша мәтінде ырым сиқырының орнына сөздің сиқыры пайда болады. Діни қызметкерлердің және бас тамашылардың аузындағы қасиетті (сакральды) мәтіндердің сөздері бас-

қалардың қолы жетпейтін мағыналардың символы ретінде пайда болады, онда барлық нәрсенің құпиясы сақталады – құпия және мәңгілік.

Еуропадағы ауызша мәдени кодтың өзгеруі XV ғасырдың екінші жартысында басталады, ол ең алдымен типографияның ойлап табылуымен байланысты болды. Басылып шығарылған кітаптар болып жатқан әлеуметтік өзгерістердің мәдени жад кодында жаппай көріну үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Осындай маңызды өзгерістердің бірі – қасиетті латын тілінен неміс, ағылшын және басқа тілдерге аудару нәтижесінде белгілі бір деңгейде Библияны ығыстыру болды, бұл бастама мәтінін барлық сауатты адамдарға қол жетімді кітапқа айналдыруға мүмкіндік берді. Ғылым жаңа мәдени кодтың қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Оның нәтижесі – сенімді, эксперименталды түрде тексерілген, ұтымды білім – мәдени жад механизміне еніп, оны қалпына келтірді. XVII-XIX ғасырларда Батыс Еуропаның мәдени кодының негізі – факт, ғылыми теория, сонымен қатар табиғат пен қоғамды практикалық қайта құрудың эмпирикалық (эксперименттік тексерілген) әдістері сияқты белгілерге негізделген.

XX ғасырда экрандық мәдениеттің кодтары мәдени кодтың негізгі компоненттерінің өзара әрекетін жаңа түрде ұйымдастыра бастайды. Бұған дейін табиғаттың дамуына бағытталған пән «толық субъективтілікпен» – компьютерлермен, ақпараттық коммуникациялық жүйелермен, ақпараттық банктермен және т.б. өзгертілді. Сенімділік, сонымен қатар оның әрекет ету аясын едәуір кеңейтеді: экрандағы сөз, модель, символ жаңа тәсілмен жүзеге асырылады, бұл сурет-белгі іздеуде шығармашылық белсенділікке мүмкіндік береді, яғни, белгілі бір «экрандық жұлдыз» кез-келген ақпаратты таратқан уақытта қоғаммен қабылдану сипаты шындыққа айналып, «сана манипуляциясы» пайда болады,

кейіннен кибермоббинг атауына ие болады. Экрандық мәдениетте «идеал» образы да айтарлықтай жаңартылуда. Жаңа ойлау логикалық және бейнелі, концептуалды және көрнекілік синтезімен, «интеллектуалды бейнені» актуализациялауымен және сенсорлық модельдеумен сипатталады.

Ұлы Даланы сан ғасырлар бойы мекендеген ата-бабаларымыз қылыш ұстап серт берген дәуірден – құран ұстап ант берген заманға дейін талай-талай асулардан асып, бұралаң-бұлтарысы көп жолдардан өткен. Сырт көзге сыр бермейтін көшпелі өмір-тіршіліктің қаншама асылдары мен құндылықтары тарихтың аударылған ауыр парақтарының астында қалып бара жатыр.

Шоқан Уәлихановтың 1862-1863 жж. жазылған «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласына көңіл аударайық: «Қазақтар туралы барлық зерттеушілердің айтуынша да, барлық географиялық нұсқауларда да; қазақтар – мұсылмандар, бірақ шамандық ырым, сенімді де ұстайды. Олар мұсылман дініне табынумен қоса шамандық нанымдарға да иланады. Бұл пікірлер шындыққа келеді, дегенмен олардың шамандығы (бақсылығы) неден тұрады? Бірақ, екіншке орай қазақ арасындағы шамандық, бақсылық жөнінде әртүрлі мерзімді басылымдарда мақалалар жарық көргенімен, осы жай туралы осы күнге дейін ешкім егжей-тегжейіне жетіп жазған емес» [18, 24 б.].

Ырым ырымшылдық дәстүрдің діңгегі, әрине, оған сенуге де, сенбегуге де болады, ол адамның өз еркінмен іске асырылатын рухани кеңістігіндегі терең дүние. Алайда қазақ халқының өмірімен ғасырлар бойы біте қайнасып, салт-санасында, әдет-ғұрпында, тұрмыс-тіршілігінде кеңінен көрініс тапқаны бекер емес. Ырымды жақсылыққа немесе жамандыққа болжау өзі адамға деген ескерту белгісі. Семиотика тұрғысынан алсақ «белгінің» мағынасы өте терең. Бүгінгі таңда бұл белгілердің

тек тарихи мүддесі ғана анықталған жоқ, оның адамдарға рухани және материалды дамуына да ықпалы бар екендігі дәлелденіп отыр. Қазақ халқы мәдениетінде «тыйым» түсінігі «табу» сөзімен ассоциацияланғаны анық. Сонау заманнан келе жатқан ырым-тыйымдар баланың дүниеге келгенінен бастап, яғни баланы бөлеу, оны тәрбиелеу, жамандықтың алдын алу, жат әдеттерді болдырмау, қауіп-қатерлерден сақтау секілді үлкен қызметтерді атқаратыны анық. Сондықтан ырым-тыйымдардың тарихи, мәдени, этнологиялық, әлеуметтік мәні зор.

Қазақ ырымы түрлі заман атты кезеңдерден халқымыздың өткен тағдыры мен талғамының сан қырлы өмір жолы тәжірибесінде кемелденіп, санасы мен тегіне сіңісіп, табиғаттың мызғымас қағидаттарымен үйлесімді гармонияда, орналасқан территориялық аймағына байланысты өз болмысын ерекше талғампаздық таныммен қалыптастырды. Сонымен қатар еліміздің Еуропа, Азия өркениеттерінің түйіскен территориялық аумақта мекендеуі. Супер жүйелі өркениеттерге жұтылып кетпей, салт-дәстүрін дәріптеп, халқының келешегін жақсылыққа жетелеп келеді. Табиғи заңдылықтың тепе-теңдігін сақтай отырып адам қасиетін жоғарылата түсетін басқа да өркениеттің өз болмысына қажет еткен нәрлерін ғасырлар бойы ел болмысына сіңдіре, өзгеше формада қалыптасқан, халық жадында сақталған ерекше ұлттық кодтың бірегейі.

Қазіргі жаһандану заманында техниканың дамығанынан ақпараттық жүйенің аясында әлем алақандай бір уыс болуда. Дүниенің түпкірінен шыққан әр түрлі жаңалық, идея, уағыз немесе теріс қылықты хабарлар мен насихаттар тез тарауда. Ғаламторлық жүйе (әлеуметтік желі, Facebook) т.б. сынды ақпараттық жүйелер адамның қарбалас тіршілігі – адамдарға ойлануға мүмкіндік бермеуде. Қоғам көп нәрсені үстіртін түсініп шешімі де, өкінше орай,

солай болуда. Құндылық деп танылып жүргендерімізді басқалай көзқарастар толқыны шарпып шатастырғандар да бар. Біздің өзі де әлі зерттеліп зерделеніп, ұлттымызға насихатталып үлгермеген құндылықтарымыздың бірі – халқымыздың ырымдары. Қазақ ырымы адастыру толқыны кезінде, ел шамшырағы іспеттес болуға тұрарлық құндылық. Бұндағы болашаққа келетін ұрпақ сапасынан бастап, табиғи тепе-теңдікті сақтай отырып экосананың биік болу үрдісімен адамзаттың жер бесікке дейінгі әр нәрсенің қадір-қасиетін біліп ізеттілік пен этиканың жоғары деңгейін көрсетудегі ұлттың өмір атты қазанында қайнап, тұнып, тына түсіп, қаймақ болып бетіне шыққан өмір сүру ғұрпы.

Өткен тарихымызда яғни кеңестік дәуірде әдет-ғұрыптарымыз ескіліктің сарқыны ретінде қаралып, үгіт-насихаттың басқа мақсатта болуы, ырымдарымызға келемеждік пікірлер ел арасында да қалыптасты. Өкінішке орай, өткен өмір сүру қағидаттарымызды ұмытып, бұлыңғыр түнек сағым ішінде, халқымыз ұлттық болмысын ұмыта бастады. Қазіргі қоғамда терең түсінік алу үшін де шығу тарихы жағынан түрлі өркениеттердің халқымыз болмысына әсер етуі, уақыт кезең-кезеңдері мен сұрыпталу, түрлену барыстары да толыққанды зерттелмеуі түрлі пікірлер қалыптастырды.

Ал, В.В. Бартольдтің «Халық психологиясын түсіну үшін оның діни нанымдарын білудің маңызы орасаң. Көк пен Жерге сыйыну туралы түсінік айтқанда кей кездері «түрік аспаны», «түркі жері мен суы» деген сөздер қолданыста болады. Тәңір сөзі заттық мағынадағы түсінік бейнесінде, аспан құдайлығын да меңзейді. Жер мен Су туралы айтылған жерлерде де жер меншіктерінің жиынтығы еместігін, біртұтас Жер мен Су құдайлығы туралы баяндалады деп түсінуге келеді» [17, 200 б.] дейді. Белгілі ғалым С.Н. Ақатай «Ел ішінде айтылатын ырымшыл қазақ» деген тіркестің астарында сол байырғы

жөн – жоралғылардан тұрса болар. Әдетте белгілі бір ырым арқылы сол ортаның әлеуметтік талғам-түсінігін ажыратуға болады. Тегіндеел іші ырымға қалтқысыз ден қойып отырған. Жеке адамның парасат – болмысынан бастап ел қамы, халық тағдырына дейінгі жағдайдың бәріне ырымдық жорудан жауап тапқан. Ырым деп белгілі бір өмір құбылысына ықпал ету ниетіне орай жасалатын іс-әрекетті айтамыз [19, 424 б.].

Қазақ ырымдарының, наным-сенімдерінің түп-төркіні тым әріде жатқанына ұлы Шоқан осылайша назар аудартады. Ол өзінің «Тәңірі (Құдай)» деп аталатын (шамамен 1854 – 1855 ж.ж. жазылған) мақаласында да қазақтың ырым-кәделерінің отқа табынған; табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстарын қасиетті деп санаған, ислам дінімен араласқан тәңірі дінінде жатқанын жақсы аңғартқан.

Қазақтың бүкіл салт-сана, әдет-ғұрып, наным-сенімдерінің, ырымдарының бастау бұлағы Көк Төңірге, Көк Аспанға, табиғатқа табынған қадым замандарда жатқанына шүбәсіз иланамыз. «Ырым, – дейді Шоқан, – әдет-ғұрыптың бір түрі. Шаман «дінінде осы әдетті сақтау шамандықтың бетін қайтарады. Ал ырымды бұзу адамға қайғы-қасірет әкеледі. Бір сөзбен айтқанда, европалықтар осындай ырымды діндарлық, соқыр наным дейді, ал осы салт-сана шамандық сенімдегі дәстүрлі әдет-ғұрыптың құрамдас бөлігі. Ырым Халықпен бірге көптеп жасап келе жатқан әдет-ғұрып болып саналады, ал аян, лепес, жақсылық нышаны ретінде де жасалады. Мысалы, әйелі үнемі қыз тауып, ұл көрмей жүргендер, игі ниетпен ең соңғы қызына Ұлтуған деген ат қояды. Майкөт деп те атайды, артынан ұл туса екен деп» [3, 15 б.].

Бүгінгі күнге қазақ ырымдарының ғасырлар көшінде әбден сана сүзгісінен өтіп, ешқандай күмән туғызбайтын, наным-сенімге әбден берік ұялаған түрлері ғана жеткенге ұқсайды. Бірақ ғылыми бағасын алып, толық елеп-

екшеуден өткізілмегендіктен де бір ізге жүйеге түсірілген жоқ. «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп ғұмыр кешкен ата-бабамыздың тіршілікте ұстанған позициясы, көзқарасы арман-аңсары да осы ырымдарында терең жасырынып жатқан тәрізді. Бұған жан-жақты ғылыми талдаулар жасалатынына үміт артамыз.

Халқымыздың тіршілік көзі мен тәжрибесінен салттық ғұрыпқа айналған ырымдар санаты бойынша толқатылып өтсек: Еліміздің өмірлік тәжірибемен тіршілік көзіне бейімдік ырымдардан мысал келтірсек, С.Н. Ақатай: «бізде атқа сол жағынан міну әдеті бар. Бұл жақсылық пен жамандықты адам иығында отырып тіркей беретін ислам дініндегі қос періштеге үш қайнаса сорпасы қосылмайтын түсінік.

Археологтар XI – XII ғасырлардағы көшпелі қыпшақ қорғандарынан өлікті жерлеген кезде мінген аты оның сол жағына қойылғанын тауып жүр. Бұл жөн-жораның сырын түсіну қиын емес. Өйткені қолайлы болу үшін бес қаруын оң жағына асынған жауынгер аттың сол жағынан мінген. Қылыш пен садақ ұмыт болғалы қашан, бірақ дәстүр жоғалмай келеді. Көшпелі қазақ оң мен солды тек адамға қатысты белгілеп отырған. Қарсы алдындағы аттың сол қапталы адамның оң қолымен тұстас. Сондықтан аттың сол жағынан мінуі оң міну «оң жағынан міну» деп аталған. Теріс жағынан мінсе не болмақ? Бұған бір ауыз сөзбен: «жаман болады!» деп жауап береді. Әрине, жамандық айтып келмейді. Бәлкім, атқа оң жағынан мінімін деп садағыңның жебесін сындырып аларсың, немесе сол жебе қарныңа кіріп, мерт боларсың. Қайсысы болғанда да жаман. Екіқабат әйел керулі тұрған және шұбатылып жатқан арқаннан аттамайды. Бұлай істесе босанған кезде баланың кіндігі мойнына оралып, өміріне қауіп төнеді деп ырымдалады». Халқымыздың бұл ырымы негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болуы және көбінесе

қолданыста қыл арқан пайдалануы, өмірлік тәжірибесінде де арқан арқылы байланған малдың қылқынып қалуы, жерде жатқан арқан, көзіне жылан немесе басқада елес беріп, шошынып қалмау себебтері болу, ықтималды айтса керек [20, 256 б.]. «Екіқабат әйелге түйеетін жеуге болмайды, әйтпесе ол баланы он екі ай бойы көтереді. Егер ол он екі айда да тумайтын болса, бураның мойнына ақ мата салып, содан аттап өтуі керек» [9, 217 б.]. Түйе малының құрсағын он екі ай көтеруінен қорқып, Бураның сесті болуы, үйірін қызғанатын әдеті арқылы әйелдің бойына үрей билетіп толғағын шақыру амалы десек. И.И. Ибрагимов жазбасына сүйенсек жыртқыш құстардың қасиеті босана алмай жатқан әйелдерге де көмектескен. Бақсы келгенге дейін қазақтар болса үкіні әкеліп бақыртады, бүркітті ішіне отырғызады [9, 220 б.]. «Екіқабат әйел қоян етін жесе, баласы қоянжырық болып туады» [20, 19-20 бб.], қоян жануарының ернінен жырық болуынан болашақ ұрпақтың саулығы үшін сақтанған шарасы болуы мүмкін [20, 256 б.]. Дүниеге ұрпақ әкелген кезде: «Шілдеханана күзету», «шілделік күзету» ырымы босанған әйелді түн бойы жын-пері жағалап жүреді, әйелдер, қыз-келіншектер жаңа босанған әйелді үш күн бойы жын-періден қорғап күзету керек деген танымнан туылған [14, 216 б.]. Яғни, шынайысында адамнан адам шығу оңай ма деген халық арасында айтылатын сөз тіркесі, дүниеге нәресте әкелген ананы үш күн күтуі, босану кезіндегі қиындықтардан ес жиып, бала қарау жөн-жосығын білмеген жерлері болса үйрету, мақсатында көмектесуі деп түсінуге де болады. Босану барысында ананың көп қан жоғалтуы, тоғыз ай сәбиге берген нәр қуатын толықтыруға, ана сүтінің құнарлы, жеткілікті болуына байланысты қалжа қойы (жас, семіз, онекі мүшесі түгел қой) сойылып жіліктеп күнделікті, сорпалану арқылы денесін жылылықта ұстап, шілде терін

шығару. Ел арасында әйел ауырсына берсе шілде тері шықпай қалған, жігіттер арасында қалжың түрінде де бір нәрседен әлсіздік көрсетсе анаң қалжа жемеген бе деген сөздер айтылып жататыны да осыдан болса керек. Баланың мойны тез және түзу беку үшін оның шілдеханасына сойған қойдың мойын омыртқасын тұтасымен асып, тесігінен шыбық өткізіп, кептіріп қояды [20, 257 б.]. Иә, бұл істелетін істердің бәрі өмірлік тәжірибесімен де көрген білгенін жақсылықпен ұштастырғанын көреміз. Көшпелі қазақ елінің тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлы да қадыр тұтқан Бесікке салу салты өз ырым жоралғысы болған мысалы: «Әлди - әлди ақ бөпем, Ақ бесікке жат бөпем» (Бесік жыры). Бесік қасиетті, киелі, құтты мүлік, сәбидің өзіне тиесілі әлем тану ұясы болып саналған. Нәрестені бесікке салу да халқымыз үшін ерекше салтанатпен өтетін дәстүр. Бесік тойы» ырымына әйелдер ғана қатынасады. Бесікті көбінесе, баланың нағашы жұрты алдын ала арнайы жасатып, бесік тойына тарту етеді. Онысы жиен, жекжат, үрім-бұтағым өсе берсін, өрісім кеңейе берсін дегені [14, 235 б.]. Сәбиді бесікке салар кезде бесіктің түбегі тұратын тесіктен құрт, ірімшік, тәттілер өткізіп, «тышты, тышты» деп ырым жасайды және оны «тыштырма» деп атайды. Тыштырманы «әйелдер ырымдап бөлісіп алып, бала-шағаларына үлестіріп береді [13, 39 б.]. Бұл халқымыздың нәресте ана құрсағында жатып кіндік арқылы нәр алған, сәби, жарық дүниеге келгенде ананың ақ сүтіне ағзасы үйреніп, іші қатпай жеңілдік берсін деп ырымдаса керек. Тыштырмадан кейін бесікке жолы үлкен өнегелі, ұрпақ көп тараған, сыйлы әжелер немесе әйелдерге отпен аластатып баланы бесікке бөлейді. Баланы бесікке салып жатқанда барлық әйелдер үн шығармай жымжырт отырады. Сөйлеп қойса, бала жылауық, есейгенде өсекші болады деп ырымдайды [14, 230 б.]. Сонымен

қатар бесікке қолданып жүрген түбекті, шүмекті төңкермейді. Себебі түбек пен шүмек нәрестенің рахаты үшін жасалған мүліктер. Оны төңкеріп қойса, ішіне кір жабысады, от басына қойса, қурап семеді, сондықтан таза жуып, күн көзіне қақтау керек, өйтпесе бала қуығы тұтылып ауырады деп ырымдалады [15, 13 б.]. Бұл істе ағаш пен мал сүйегінен жасалған заттың қолдану технологиясы жоғары деңгейде білуі, оның қалай күтулуі керектігінің оның тазалығы мен сапасын жоғалтпау ісіндегі өмірлік тәжірибесін көре аламыз. Дүниеге келген нәресте қырық күннен кейін ширап, көз тоқтатып, сыртқы құбылыстарды сезе бастайды. Осы кезде қырқынан шығару салтын жасап сәбидің жан-жүйесінің қалыптасып дені сау болып өсуінедеген ақ тілектік ырымдарының бірі: баланың қырқынан шығару ырымын жасағанда, үбірлі-шүбірлі қарт-бәйбіше қырық қасық суды баланың үстіне құйып тұрып: «Отыз омыртқаң жылдам бекісін, қырық қабырғаң жылдам қатсын деп тілек айтады. Баланы шомылдыратын легеннің түбіне қырық құмалақ тас, жүзік сияқты заттар салынады. Сақина, жүзіктерді бала шомылдырған, көмектескен әйелдер бөлісіп алады. Баланың қарын шашын адам аяғы баспайтын жерге көміп тастайды. Өйтпесе, бала бақытсыздыққа ұшырайды. Баланың қарын шашын алған соң, тастай салмай, сақтап қояды. Бала қырқынан шыққанша, жеті ай толғанша әлсіз болады. Сондықтан бір тал шашын тастамай, сақтау керек деп біледі [14, 287 б.]. Бала жарық дүниесігін ашқаннан бастап қырық күн бойы, күнде немесе күн ара тұзды суға болмаса дәруменді өсімдіктер дақылдары мен қасиет тұтқан күміс сияқты металдарды қосып шомылдырып баланың тез шыйрауына жәрдемдескен. Елге өнегелі әжелермен денсаулығы мен өміріне тілек айтып жоралғы жасауымен қырқынан шығарушыларды риза қылу олардың қуанышпен шыққан энергиясы балаға

жақсы әсер беруінде түбінде терең мән мағына жатса керек [20, 256 б.]. Жоғарыдағы құнды ғұрыптарымызды «Барлық моральдық принцип Мәдени мойын дауға негізделеді», деиді өз теориясында [21, 94 б.].

Табиғатты аялау тепе-теңдікті сақтау экологиялық сананың биік болғандығын көреміз. Кез келген мәдениет белгілі бір таңдаулы материалдық техникаларды тұтынады немесе мәдени ерекшеліктерді қадір тұтады. Адами мінез - құлықтардың барлық ықтимал формаларын қамтитын осы қатар тым ауқымды және қайшылыққа толы, сондықтан қандай болмасын, мәдениеттің бір түрі оның айтарлықтай бөлігін қолдана да алмайды [21, 23 б.]. Осыған орай, белгілі ғалым Шота Қарлығаш ханымның айтуы бойынша ырым тимда бұл тәрбиенің бастауы. Сол бастаудан тәрбие алып, болашақты тәрбиелеу құралы десек болады деп келтіреді өз сұхбатында [22].

Қазақ киномотографиясының мүшесі режиссер: Қанағат Мустафин жаңа кино түсірген кезде, жаңа тәрелке бетіне туындының атын жазып жерге тастап шағып, сынығын кино түсіруші негізгі адамдар алып кеткен, туынды толық аяқталғанда алып кеткен тәрелке сынығын қайта құрастырып көрген соның құрастырылуына байланысты жобаның қаншалық деңгейде шыққанын өз ойларына болжау ырымы болған дейді. Ал кино түсіру кезінде пісте шағу болмайды деген ырым бар екенін ескере келіп себебін бұрынғы кезде пленкаларға пісте қалдығы тусіп кино сапасын бүлдіргенімен байланыстыра келе өзінің жеке кізіргі таңда көп қолданатын ырымы біреуге қалам сыйламайтындығын айты. Бұл ырымды 16 жасында әкесі белгілі жазушы Құрманғазы Қараманұлына туған күніне қалам сыйлағанда, болмайтынығы қаламмен бірге өз рухыңды бірге сыйлайсың деп ескерткенін айтады, өз сұхбатында [23]. Иә бұл ырым халқымыз бас киім, қанжар, туыстар арасында

ит сыйламау ырымының бір баламасы деуге де келеді. Ал кино түсірім алаңында пісте шақпау және тәрелке шағуы бұл өмірлік тәжірбеде кездескен оқиғамен жақсылыққа жору ырымы десек шатаспаймыз.

Қорытынды

Жер шарындағы алып материк Евразияда, орталық ордасы келбеті кеңістікті алып жатқан. Табиғи тепе-теңдікті сақтай білген экосанасы биік, обал, сауаптың мәнділігін мағанасын «анайы» тұрғыда түсіне білген, этикалық адам тәрбиесі деңгейі жоғары болған, адам дүниеге келуі мен дұрыс мағыналы өмір сүруіне сұрақ жауап таба білген, тарихы терең көшпенділер өркениетінің тікелей мұрагері – Қазақ елі! Тарихи уақытпен салыстырғанда тәуелсіздігімізге 30 жыл толуы мемлекет үшін аз уақыт. Осы уақыт ішіндеел тұтастығын сақтай біліп, мемлекеттік құрылымымыз бен, экономикалық саланы бір жүйеге келтірді. Елдің әлеуметтік жағдайын көтеру мақсатында үлкен жобалар жасалды. Бүгінгі күнде Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің талғамы мен таңдауы да жаңа деңгейге көтеріліп, Елбасының «Мәңгілік ел» ұранды идеясында көрсетілген ұлттың өзіндік ерекше мәдени құндылықтары арқылы әлем сахнасынан ел іргесінің берік нығая түсіп, болашаққа өткені мен бүгіннен сабақ аларлық, адамзат тарихындағы алып өркениеттер өкілдері, тамыры тереңде жатқан тарихы мен мәдениеті бар екендігіне қазақ ырымы өзіндік ұлтық код болады.

Тәңірге сыйынып оның әубастан жалғыз құдретті екендігіне, жерсу-ға табыну барысында табиғатқа құрметін артып, Ұмай деп шаңырақ от басын құндылығын бағалап, аналық мейірімнің қадірін білгізіп, шаман-дықта тылсымдық энергия мен ой трансы ықпалын аңғарып Шоқан ойындағыдай: «Шамандық бір жағынан табиғатқа бас

ию, адам табиғаттың әсерімен әрекет етеді және өмір сүреді. Мұндай жағдайда шамандық өткір материализм ретінде танылады. Екінші жағынан, адам өліп бара жатып өзі құдайлана бастайды – ал бұл өткір спиритуализм. Бұл идея мифологиялық қателіктерге ұшырамай, қоғамдық шарттарға және заңдарға толық мүмкіндік беруімен құндылығын жоғарылата түседі» [17, 10 б.]. Пұтқа иланған заман тарихынан сыр беретін, Қазақ жеріне Буддизм, Манихейшілдік, Христиандық діндердің (нестройандық пен яковиттік) уағыздалған уақыттарда дүниетанымы салалана сұрыптала тусуі, Отқа табынған кезеңдерден, оның жылылығын т.б. пайдасын өз фантазиясында пайдаланды. Халық бойынан ұқсастықтар тапқан, ислам дінінің таралуы арқылы да кемелделген нанымдық сенім ырымдары мен өзінің ерекше географиялық орналасуы мен тіршілік көзімен, табиғатпен үйлесімдік тауып, ғасырлар бойы ел болмысына сіңген, тәжірбеден салтық ғұрыпқа ұласқан ырымы деп екіге бөлінді. Көшпелі тіршіліктен айрылып, отырықшыл ғұрпы, әдеттеріне алмасуы, ғылым мен техника дамып тіршілік көзінің басқа форматқа ауысуы халқымыздың түп тамырын сол баяғы сенім мен ғұрыптық ырымнан бастау алып заманына сай өзгеріс тапқан қазақ ырымдарын үшке бөлдік. Біз қазақ ырымдарына мақалада қысқа түрде шолу жасап өттік. Бұл мәдени құндылығымызды терең зерттеп аша білсек Мәңгілік еліміздің мызғымас ұлттық мәдени коды дейміз. Ырымда ұрпақ дүниеге келуден бастап, денсаулығы, тәрбиесі, экосанасы биктігі мен обал сауапты білуімен этиканы жоғары деңгейіне жетелейтін және психикасының беріктігін нығайтатын халқымыздың жазылмаған жадындағы методикалық заңы, десек те шатаспай ырымдардың мәні мен қолданылу деңгейінің тәрбиелік функциясын айқындау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақтану: тарих философиясы. Ғабитов.Т.Х., Сатершинов. - 2021. - 360 б.

2 Қазақтың этикасы мен эстетикасы. Ғабитов.Т.Х, Алимжанова. - 2021. - 362 б.

3 Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Зап. русск. геогр. общ. по отделу этнографии. Т. 29. - 1904. - С. 20.

4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.-Л., 1961. - С. 37.

5. История Казахской ССР . - Т. 1. - С. 431.

6. Иванов С.В. Скульптура алтайцев, хакасов и сибирских татар. - JL., 1979. - С. 68.

7. Васильев Д.Д., Чадамба З.Б. (1977) Древнетюркские этнографические памятники из долины р. Уюк // Тюркологический сборник. - М. - 1977.

8. Алтынсарин И. (1870) Очерки обычаев при сватовстве и свадеб у киргизов Оренбургского ведомства // Машинописная рукопись. Отдел рукописей ИРЦ РАН. Национальная библиотека. - Оренбург. - 15 лист.

9. Картаева Т.Е. (2014) К 20 Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы), - Т. 2. - 2 - том. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 325 б.

10. Диваев А. (1896) Приметы // Сборник для статистики Сыр-Дарьинской области. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. Под редакцией секретаря комитета И.И.Гейера. - V том. - Ташкент: Типо-литография торгового дома Ф и Г. Бр. Каменского. - С. 56-59.

11. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. - Ташкент: Типо-литография С.И. Лахтина, 1889. - 205 с.

12. Дестунис С. Византийские историки. - СПб., 1860. - С. 189.

13. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлімі 220 түрі. Көмекші оқу құралы. - Алматы, 1998. - 256 б.

14. Әкімова Т., Әлбеков Т. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - Астана: Фолиант, 2013. - Т. 94: Түс жору және ырымдар. - 432 б.

15. Қайбарұлы А. Бопайұлы Б.Қ. Қазақ ырымдары. Казахские поверья / Бас редактор Ә. Нысанбаев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. - 160 б.

16. Фрэзер Дж. (1983) Золотая ветвь. - Москва. - С. 189.

17. Орынбеков М. Қазақ сенімдерінің

бастаулары: Оқу құралы. - Алматы, 2000. - 200 б.

18. Сочинения Ч.Ч. Валиханова. Следы шаманства у киргизов // Зап. русск. геогр. общ. по отделу этнографии. - Т. 29. - С. 24.

19. Ақатай С.Н. Күн мен көлеңке: ғылыми-танымдық аңсар. Тарихи материалдар. Қайта басылған. - Алматы, 2011. - 424 б.

20. Ержанов Е. Қазақ халқының дүниеге келген сәбиге қатысты қазақ ырымдарының мәні // «Тәуелсіз Қазақстан: жасампаздық тарихы және мемлекеттілікті нығайтудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. - Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2021. - 278 б.

21. Маккиннон Б., Диала Э. Этика: теориясы мен қазіргі мәселелері. - Алматы, 2020. - Б. 868.

22. Ислам және қазақ ырымдары // <https://www.muftyat.kz/kk/articles> (Қаралған күні: 1.04.2021).

23. Қазақ лайф: Дәстүр // <https://www.youtube.com/watch?v> (Қаралған күні: 1.04.2021).

Transliteration

1 Qazaqtaný: filosofia tarihy [Kazakh Studies: Philosophy of History] Ğabitov.T. H., Satershinov. - 2021. - 360 b. (In Kaz)

2 Qazaqtyn etikasy estetikasi men [Kazakh ethics and aesthetics] Ğabitov.T. H. Álimjanova. - 2021. - 362 b. (In Kaz)

3. Valihanov Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism among the Kyrgyz] // Zap. russk. geogr. obshh. po otdelu jetnografii. T. 29. - 1904. - S. 20. (In Russ)

4. Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. - M.-L., 1961. - S. 37. (In Russ)

5. Istorija Kazahskoj SSR [History of the Kazakh SSR]. - Т. 1.- S. 431. (In Russ)

6. Ivanov S.V. Skul'ptura altajcev, hakasov i sibirskih tatar [Sculpture of Altaians, Khakas and Siberian Tatars] - JL., 1979. - С. 68. (In Russ)

7. Vasil'ev D.D., Chadamba Z.B. Drevnetjurkskie jetnograficheskie pamjatniki iz doliny r. Ujuk [Ancient Turkic ethnographic monuments from the valley of the Uyuk river] // Tjurkologicheskij sbornik. - M. - 1977. (In Russ)

8. Altynsarin I. Oчерki obyчаev pri svatovstve i svadeb u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [Essays on customs in matchmaking

and weddings among the Kirghiz of the Orenburg Department] // Mashinopisnaja rukopis'. Otdel rukopisej i redkih knig Nacional'noj biblioteki. – Orenburg. – 15 list. (In Russ)

9. Kartaeva T.El. K XIX gasirdagi Syr óniri qazynasy: tarihi-etnografialyq zertteý (XX ғасыр ekinshi jartysy – XX ғасырдың басы) [Kazakhs of the Syrdarya region: a historical and ethnographic study (the second half of the XIX century – the beginning of the XX century) – T 2. – 2-tom. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2014. – 325 b. (In Kaz)

10. Divaev A. Primety // Sbornik dlja statistiki Syr-Dar'inskoj oblasti [Collection for statistics of the Syr-Darya region] Izdanie Syr-Dar'inskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta. Pod redakciej sekretarja komiteta I.I.Gejera. – V tom. – Tashkent: Tipo-litografija trgovogo doma F i G. Br. Kamenskogo, 1896. – S. 56-59. (In Russ)

11. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Juridicheskij byt [Kyrgyz and Karakirgiz of Syr-Darya region] T.1. – Tashkent: Tipo-litografija S.I.Lahtina, 1889. – 205 s. (In Russ)

12. Destunis S. Vizantijskie istoriki [Byzantine Historians] – SPb., 1860. – S. 189. (In Russ)

13. Kenjeahmetuly S. Ul'ttyq ádebiettiń beimálim 220 túri [220 unknown types of national customs] Kómekshi oqý quraly. – Almaty, 1998. – 256 b. (In Kaz)

14. Ákimova T. Álbekov T. Babalar sózi: Júztomdyq [The word of ancestors] – Astana: Foliant, 2013. – T. 94: Tús jorý jáne yrymdar. – 432 b. (In Kaz)

15. Qaibaruly A. Boparıuly B.Q. Qazaq yrymdary. Qazaqsha senim [Kazak yrymdary.

Kazakh beliefs] / Bas redaktor Á.Nysanbaev Almaty: "Qazaq ensiklopediasy" Bas redaksiyası, 1998. – 160 b. (In Kaz)

16. Frjezer Dzh. Zolotaja vetv' [The Golden Bough] – Moskva, 1983. – S. 189. (In Russ)

17. Orynbekov M. Qazaq senimderiniń bastaýlary [The origins of the Kazakh faith] Oqý quraly.– Almaty, 2002. – 200 b. (In Kaz)

18. Sochinenija Ch.Ch. Valihanova (1904) Sledy shamanstva u kirgizov [Traces of shamanism among the Kyrgyz] // Zap. russk. geogr. obshh. po otdelu jetnografii. – T. 29. – S. 24. (In Russ)

19. Aatataı S.N. Kún men kóleńke [Sun and shadow] ylylymy-tanymnyń ańsar. Tarihi materialdar. Basaita basylan. – Almaty, 2011. – 424 b. (In Kaz)

20. Erjanov E. (2021 jyly) Qazaq halqynyń dúniege kelgen sábigе qatysty qazaq yrymdarynyń mańyzy [The meaning of Kazakh superstitions about the birth of a child of the Kazakh people] // "Táýelsiz Qazaqstan: jasampazdyq tarihy jáne memlekettik nyǵaitýdyń ózekti máseleleri" atty halyqaralyq ǵylymy-tájiribelik konferensianyń materialdary jınaǵy. – Almaty: basylymdar ýniversiteti. – 278 b. (In Kaz)

21. Makkinnon B., Djala Je. Jetika : teorijasy men qazirgi máseleleri [Ethics : theory and modern problems] – Almaty, 2020. – B. 868 (In Russ)

22. Islam jáne qazaq yrymdary [Islamic and Kazakh rituals] // <https://www.muftyat.kz/kk/articles> (Qaraǵan kúni: 1.04.2021). (In Kaz)

23. Qazaq life: Dástúr [Kazakh life: tradition] // <https://www.youtube.com/watch?v> (Qaralangan kúni: 1.04.2021). (In Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Еркебулан Даукенбайұлы Ержанов</i>	PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Маржан Башановна Аликбаева</i>	философия ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Ержанов Еркебулан Даукенбаевич</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Аликбаева Маржан Башановна</i>	кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Yerzhanov Yerkebulan</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Alikbayeva Marzhan</i>	Candidate of Philosophy Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan